

Anmeldelser

Hanne Christensen m.fl.: Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer i Sønderjylland – en redegørelse, redaktion: Kim Furdal, Sønderjyllands Amts Naturafdeling, 2001, 134 s., 100 kr.

Denne bog er en meget præsentabel publikation, som Sønderjyllands Amt har udstyret med mange farveillustrationer og stiv indbinding. Emnet er også meget aktuelt, da det tager sit udgangspunkt i, at amterne har skullet udpege kulturmiljøer til regionplanen for 2001-12. Kulturmiljøbegrebet blev lanceret som et politisk-administrativt begreb i 1994 af den daværende miljøminister til at udgøre den tredje dimension i miljøpolitikken og dække helheder i det menneskepåvirkede landskab, som ikke er beskyttet af anden lovgivning. Definitionen af begrebet er »et afgrænset geografisk område, som afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling«. Selv om den ikke siger meget om indholdet, så ligger dog heri at der bør være tale om et større, men afgrænset område.

Bogen afspejler det dilemma, som de forskellige forvaltninger der har med kulturmiljø at gøre, står i: Der ikke er foretaget mange registreringer der lever op til kulturmiljøbegrebet. Derfor hedder det også i titlen også, at den handler om kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer.

I mange henseender afspejler bogen de traditionelle strukturer inden for museumsverdenen med en opdeling i forhistorisk tid (før 1050), middelalder (1050-1536) og nyere tid, hvor de enkelte museumsinspektører på amtets museer beskriver »deres« emne – uanset at mange temaer går på tværs af de traditionelle kronologiske skel, f.eks. landsbyer eller hovedgårde – selvfølgelig med forskelligt udtryk og forskellig historisk udvikling i de enkelte perioder, men grundlæggende med den samme overordnede struktur (beliggenhed i landskabet, dyrkningssystem, størrelse).

Ligeledes er mange af temaerne genereret ud fra en traditionel tilgang, der afspejler bevaringslovgivningen, særligt før 1536 og den deraf følgende registreringssituation. Det afspejler sig tydeligt, når man ser på prioriteringskriterierne for udpegningerne. De er mest specifikke for de ældre perioders vedkommende. Her gøres klart, hvad grundlaget er, nemlig de synlige elementer i landskabet – i overensstemmelse med kultur-

miljøbegrebet – og at de i forvejen er registreret og beskyttet (i kraft af Naturbeskyttelsesloven som fortidsminder). For forhistorien fremhæves ellers, at bopladsarkæologien de seneste årtier har frembragt mange resultater, der kan illustrere sammenhænge i det forhistoriske landskab – men der er ikke meget at se i dag. Prioriteringskriterierne omfatter derfor bevaringstilstand (arkæologisk bedømt) og sjældenhedsgraden i lokalområdet. For middelalderens vedkommende siges eksplicit, at kun et fåtal af elementerne er registreret for mange temaers vedkommende, mens der i gradueringen af deres betydning lægges vægt på, om elementerne er karakteristiske, særegne eller sjældne. Det forekommer noget paradoksalt, at 76 voldsteder er udpeget (ganske vist kun 2 med enestående værdi), mens kun 36 landsbyer er udpeget for deres middelalderlige værdi – det fremgår ikke hvor mange landsbyer er udpeget for deres historiske værdi (efter 1536).

For nyere tid generelt vidner det om, at registreringsgrundlaget ikke er til stede – i hvert fald er der ikke redegjort for en mulig totalmængde og eksplicite udvælgelseskriterier på baggrund heraf. Redegørelsen (s. 59-60) virker som en eksempelsamling på de elementer, der er medtaget og udpeget. I et bilagskapitel 6 er der redegjort for en GIS-registrering, der er foretaget på baggrund af materiale fra tidligere fredningsplanlægninger, som ikke er sket under hensyntagen til helheder. Det bliver kulturmiljøbegrebets anvendelse og boniteringskriterierne i denne udpegnings ikke klarere af.

Et væsentligt kritikpunkt er således, at de udpegede elementer for hovedpartens vedkommende opfattes som »punkter« i traditionel forstand og ikke som geografisk afgrænsede områder i kulturmiljøforstand. Dette fremgår tydeligt på det bilagte kort, hvor grænserne er indtegnet. Kun for én landsby, nemlig Maugstrup, er hele ejerlavet udpeget – i kraft af en illustrativ stjerneudskiftning – for alle andre landsbyer gælder det kun landsbykernen – og det må dog være hele landsbyejerlavet, som har konstitueret kulturmiljøet – det afgrænsede område, inden for hvilket landsbybebyggelsen har hentet sine ressourcer i dyrkningsfællesskabets tid. Ganske vist hedder det flere gange, at der ikke er foretaget en landsbyregistrering i amtet, men det er dog ikke nogen undskyldning for ikke at forsøge at tænke i kulturmiljøbaner. Et andet eksempel er diger, der beskrives alene som sådan uden tanke på det kulturlandskab og den bebyggelse og befolkning, som de var tiltænkt at beskytte –

det ville dog være en kulturmiljøtankegang at fremhæve denne sammenhæng og i stedet fokusere på marsken som koloniseret land. Det er også i indre modstrid med de udpegninger, som omfatter både hele Tøndermarsken og Ballummarsken som kulturmiljøer! Der er også andre konkrete udpegninger af større kulturmiljøer, som f.eks. Roost i Midtsønderjylland, hvor hele ejerlavet er omfattet med den lille landsby med de kæmpestore gårde og efterfølgende udstykninger af husmandsbrug på hver gård.

Som et særligt sønderjysk tema fremhæves nationale kulturmiljøer, hvilket kan have sin berettigelse. Her fremhæves den danske Skamlingsbanke og det tyske Knivsbjerg. Underligt er dog, at Allsund med elementer både på Als- og Sundeved-siden er placeret under militære anlæg, når det fremhæves som et nationalt.

Når dette er sagt, skal det også fremhæves at det på mange måder er en læseværdig bog – som en historiefortælling, der viser hvor mennesket har sat sig spor i landskabet gennem tiden. I hvert kronologisk afsnit og under hvert tema er der en kortfattet, men præcis beskrivelse af den historiske udvikling, som har sat sig spor i landskabet, f.eks. fremhæves hertugdømmets strategiske placering som forklaring på at Sønderjylland er den tættest besatte landsdel med voldsteder, hvor adelen og dens undersåtter har kunnet søge tilflugt i ufredstider. Fremstillingen fremtræder som en fin eksempelsamling på de forskellige typer af kulturhistoriske elementer, der har afsat sig spor gennem historien. Her kommer også de mange flotte illustrationer til deres ret.

Men bogen vidner forhåbentlig om, at forvaltningsmyndighederne (amt og museer) er i en udviklingsproces, hvor det ikke helt entydige kulturmiljøbegreb er i færd med at blive afgrænset, få indhold og blive implementeret. I den sammenhæng virker det som om bogen er udgivet for tidligt – udstyret er for flot i forhold til indholdet.

Per Grau Møller

Lars N. Henningsen (red.): Sct. Nicolai kirke i Aabenraa. En bykirke gennem 750 år, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 86, 2002, 344 s., For medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland 298 kr., for ikke-medlemmer 198 kr.

I Aabenraa valgte man at fejre Sct. Nicolai Kirkes 750-års jubilæum i 2002, selvom der ikke findes et præcist årstal for kirkebyggeriets begyndelse eller for kirkens indvielse. Jubilæumsbogen er tematisk opbygget i seks kapitler: »Kirkebygningen«, »Kirken i stiftet«, »Den lokale

kirkehistorie«, »Præsterne«, »Orglet« og endelig »Sognets nutidige kirkeliv«.

Museumsinspektør Lennart S. Madsen fortæller i første del (s. 9-43) om, da Aabenraa voksede frem i årtierne op mod år 1200. Om Aabenraas første kirke ved man ikke meget, kun at den lå i Skibbrogade og muligvis var viet til Sct. Knud. Bygningen af den nuværende kirke begyndte i årene umiddelbart efter 1250 og strakte sig over et længere tidsrum, og kirken har formentlig stået færdig lige efter år 1300. Den nye kirke lå igennem Middelalderen udenfor den egentlige by, så borgerne faktisk måtte ud af byen for at komme i kirke. Lennart S. Madsen giver en grundig bygningshistorisk gennemgang og fortæller om skiftende tiders mere eller mindre heldige reparations- og restaureringsarbejder.

I afsnittet »Kirken i stiftet« (s. 45-96) beretter kirkehistorikeren Gunnar Weitling om Sct. Nicolai som del af områdets kirkehistorie, et område der har været præget af magtkampe mellem konge, hertug og biskop og senere af 1800-tallets nationalitetsspørgsmål. Weitling kommer til det resultat, at kirkebyggeriet er begyndt 1250-52, og at kirkeindvielsen må være foretaget under biskop Niels 2. i 1260 eller 1261.

Arkivar Jesper Thomassen har leveret det største bidrag til bogen med det velskrevne kapitel »Kirken i byen« (s. 97-229). Den lokale kirkehistorie fra Middelalderen til i dag skildres med hovedvægt på perioden 1530-1920'erne, hvor kilderne flyder i rigeligere strømme. Vi hører om nidkære præster som Georg Hübschmann, der virkede i årene 1631-72. Han skred ind ikke alene mod hor og utugt, men også mod banden og druk, og han lagde sig derved ud med borgerne. Under en begravelsesfest hos naboen, rådmand Hans Becker, havde præsten hørt, at der blev bandet og drukket, og dagen efter gik han ind til naboen og irettesatte ham. Da nabosens kone så fødte et barn kun 4½ måned efter brylluppet, blev det klart, at Becker havde begået lejermaal (sex uden for ægteskabet). Naboparret måtte derfor under en gudstjeneste bekende deres synd og bede menigheden om tilgivelse. Det fremmede just ikke det gode naboskab!

Kirkens service var ikke gratis, og der eksisterede brugerbetaling, som indgik som en del af gejstlighedens løn. Jo mere man betalte, jo større omfang kunne en kirkelig handling få. I 1737 regnede man med tre befolkningslag i byen, hvor de rige gav 6 mark ved kirkegangskoners indledning, 12 mark ved vielse og 6 mark ved begravelse. Middelstanden gav hhv. 2 mark, 6 mark og 2-3 mark og de fattige 8 skilling, 2 mark og 4-8 skilling. En regulativ fra 1850 havde ikke mindre end 12 forskellige takster ved begravelse, og personer i de to øverste skatteklasser skulle betale 12 gange så meget som personer i de to laveste skatteklasser.

Sognepræst Jørgen Jørgensen skriver om kirkens præster gennem tiderne (s. 231-94). Med kirkens placering i et omstridt område kunne det ikke undgås, at dens præster blev involveret i politik, og dermed lagde sig ud med magthaverne eller menigheden. I 1684 blev den pro-gottorpske præst Troels Arnkiel tvunget væk, da Christian 5. annekterede den gottorpske del af Slesvig, og Arnkiel vendte først tilbage i 1689, da stormagterne pressede kongen til at indgå forlig med hertugen af Gottorp. 250 år senere, i 1933, meldte sognepræst H.P.M. Bade klart ud og stillede sig på nazisternes side. Første pinsedag prædikede han om Helligånden og tyskerne. Her sammenlignede han en afholdt ceremoni i Potsdams garnisonskirke, hvor nazister og militæret havde været samlet med rigspræsident von Hindenburg og Hitler i spidsen, med Helligåndens udgydelse i Jerusalem (Apostlenes Gerninger 2, 1-13). Bade var overbevist om, at mændene bag den nazistiske omvæltning var sendt af Gud!

Endelig beretter organist Mogens Mølskov om orglerne og kirkemusikken (s. 295-304), mens redaktør Per Borgaards afsnit handler om kirken i dag (s. 305-17).

Der er tale om en god og grundig, men letlæst, gennemgang af kirkens lange historie, og bogen fremtræder i et nydeligt layout. Den tematiske opbygning medfører dog en del gentagelser, og f.eks. støder man i Jesper Thomassens afsnit på personer og forhold, der allerede har været omtalt to-tre gange. Dette kunne være afhjulpet ved en strammere redaktion, eller ved at de tre første dele havde udgjort ét kapitel i et dermed mindre omfangsrigt værk. Denne kritik skal dog ikke skygges for, at kirken og menigheden har fået et jubilæumsværk, de med rette kan være stolte af.

Christian Larsen

Jakob Seerup: Søkadetakademiet i Oplysningstiden, Marinehistoriske Skrifter, Orlogsmuseet, København, 2001, 111 s., 150 kr.

Museumsinspektør Jakob Seerups bog om Søkadetakademiet – og ikke Søkadetkompagniet, som chefen for Søværnets Officersskole, Erik Schramm, noget uheldigt skriver i forordet – bygger på forfatterens speciale i historie ved Københavns Universitet. Og det er vel dette forhold, der forklarer, at bogen kun er på 111 sider, ja den egentlige tekst endda kun på 86 s. (fraregnet noterne bag i bogen), selvom bogens emne let kunne bære et langt større sidetal. Ja, jeg finder faktisk, at bogen er lige summarisk nok efter min smag – der er for meget overblik og for lille detaljeringsgrad; hvilket let kunne

have været opvejet, hvis forfatteren havde arbejdet videre med emnet. På den anden side må man også være realistisk og erkende, at det er begrænset, hvor meget tid til videre forskning man kan have, når man, som Seerup, er tiltrådt en stilling som inspektør ved Orlogsmuseet. Det er derfor fortjenstfuldt nok, at bogen bliver udgivet, således at dens resultater kan komme den interesserede offentlighed til gode.

Seerups primære fokus er at beskrive, hvilken uddannelse det var, som de vordende søofficerer skulle igennem på det søkadetakademi, der stiftedes i 1701 som konsekvens af den fremherskende mangel på veluddannede søofficerer på flådens skibe: Hvilke fag blev der undervist i på skolen? Hvem underviste og hvorledes var deres kvalifikationer? Og hvordan foregik undervisningen i det daglige? Det er således først og fremmest en bog, der lægger vægt på det rent didaktiske, mere end den lægger vægt på en beskrivelse af søkadetternes dagligdag eller på selve institutionens historie.

Kronologisk er undersøgelsen koncentreret om Oplysningstiden, dvs. perioden fra ca. 1750 til 1800, og forfatteren mener, at netop Oplysningstidens idealer om det komplette menneske, den dannede mand og verdensborger, der kunne begå sig i enhver situation, var bærende for den undervisning, der foregik på akademiet. Der undervistes således i fag, som man ikke umiddelbart forbinder med krigshvervet: f.eks. tegning, dans, fægtning og sprog (engelsk og fransk): »*Periodens stræben efter helhedsideal er udmøntede sig i en stærk tro på nytten af en bred uddannelse, der spændte fra det specialiserede teknisk-videnskabelige til det kunstneriske*« (s. 9). Efter Søkadetakademiets forbillede oprettedes i øvrigt i 1713 et lignende akademi for landkadetter, og i perioden fra 1727 til 1767 havde begge akademier til huse i samme bygning i Cadettegaden – den nuværende Fredericiagade – hvor nu Østre Landsret huserer. De to kadetkompagnier blev dog ikke undervist sammen, og landkadetterne blev frem til 1776 undervist på tysk (hærens kommandosprog), mens søkadetternes undervisning foregik på dansk (flådens kommandosprog).

Som led i den omfattende uddannelse krævedes det, at kadetterne skulle mestre mange ting: De skulle selvfølgelig være velforbare i navigation, og i hvorledes man manøvrerer et sejlskib i forskellige situationer. Det sidste øvedes bl.a. ved hjælp af små modelskibe, som kadetterne skulle takle og aftakle mv. Man skulle lære fremmede sprog, så man dels kunne konversere med officerer i fremmede havne og dels – meget praktisk – kunne kommunikere med folk på fremmede skibsværfter, hvor skibene evt. søgte nødhavn. Desuden skulle man beherske tidens dannelsesideal – den rette positur, den fornemme gestik og den honnête måde at stå, gå, sidde og hilse på, således at man ikke bragte

skam over den danske konge og hans flåde – det øvedes gennem dansen – ligesom man selvfølgelig skulle kunne fægte. Kadetterne skulle tillige være dannede og have en basisviden inden for fag som historie og geografi, så der var nok at se til for de unge kadetter, der da også havde en meget lang »skoledag«: fra kl. 8 til kl. 18, lørdagen inklusive.

Hørte man til de dygtige og mere lovende kadetter kunne man videreudvikle sine færdigheder i skibskonstruktion og skibstegning – og selvfølgelig i matematik – således at man evt. kunne blive sendt ud på spionagetogter hos fremmede magter og aflure dem deres tekniske nyskabelser (dette fandt ofte sted). Hertil kom selvfølgelig uddannelse inden for artilleri, taktik og andet, der var direkte relateret til metieren som fuldbefaren søkriger. Det betød, at kadetterne ofte var til søs på de store skibe for i praksis at lære, hvorledes man manøvrerede dem og hvorledes officererne tacklede de forskellige situationer ombord.

Det er alt i alt en fin lille bog, der giver mange gode oplysninger om den uddannelse, som søkadetterne skulle igennem, selvom jeg – som ovenfor nævnt – finder den lige lovlig summarisk i sin form. Jeg ville gerne have haft langt flere faktuelle oplysninger om den konkrete undervisning, end den jeg får. Det får så være. Bogen er fyldt med gode illustrationer og den introducerer på en hurtig, pædagogisk og overskuelig måde til sit emne. Primært vil den dog nok fungere som en appetitvækker til at dykke yderligere ned i akademiets historie. Emnet er langt fra udtømt.

Peter Henningsen

Søren Mulvad (udg.): Katastrofen i Ishavet 1777. Beretninger fra hval- og sælfangsten ved Grønland, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg, 2002, 190 s., 165 kr.

Bogen er en genudgivelse af to værker fra 1805 og 1806, suppleret med enkelte andre kilder om hval- og sælfangst i almindelighed og katastrofen i 1777 i særdeleshed.

I 1777 forliste en række hamborgske og nederlandske hvalfangerskibe øst for Grønland, og flere hundrede søfolk omkom. De reddede har fortalt og skrevet om katastrofen, og i 1806 udgav Lorens Hanssen sin bog *Grønlandsfarerne i Aaret 1777*, som indeholder en række beretninger fra overlevende, hvoraf mange var fra Rømø. Der berettes om ufattelige lidelser, efter at skibene var blevet fanget i isen og skruet ned, og mændene drev om på isflager, hvor mange af dem druknede eller døde af kulde, sult og udmattelse. Enkelte reddede sig mirakuløst i land

og blev af inuitterne hjulpet frem til herrnhutiske missionsstationer eller danske handelspladser, hvorfra søfolkene kom tilbage til Europa.

Som baggrund for historien gengives Eduard C. Heibergs skrift *Hvalfangsten paa Strattdavid – med en Del didhørende Underretninger, Beregninger, Oplysninger, Forslag og Anmærkninger* fra 1805. Deri fremlægger han planer for et hvalfangstkompani. Teksten indeholder detaljerede beskrivelser af de nødvendige skibe og disses udrustning samt af økonomien i et sådant foretagende. Selv om Heiberg havde mange års erfaring som ansat i Grønland for Kongelig Grønlandske Handel, var hans projekt alt for optimistisk, og det lykkedes ham da heller aldrig at få det realiseret.

Søren Mulvad gengiver kilderne i moderniseret sprogdragt og med diverse kommentarer. Det er dog ikke altid klart, hvad der f.eks. er Lorens Hanssens, og hvad der er Mulvads kommentarer, overskrifter og så videre. Det er heller ikke klart for læseren, hvori Mulvads redigering egentlig har bestået. Dermed er udgavens værdi væsentligt begrænset for en kritisk historiker. Og man må formode, at de fleste andre læsere vil finde de gamle tekster temmelig drøje at komme igennem med disses omstændelige sprog og mange ensartede beretninger – trods det dramatiske indhold. Det er derfor et spørgsmål, om man ikke i stedet snarere burde have anvendt kræfterne på en facsimileudgave af de gamle skrifter og forsynet dem med passende indledninger og noter.

Erik Gøbel

Grete Tuxen Andersen og Alan Hjorth Rasmussen: Hverken for ros eller løn. Den danske kystredningstjeneste 1852-2002, Farvandsvæsenet, København, 2002, 304 s., 328 kr.

Den danske kystredningstjeneste kunne sidste år fejre, at det var 150 år siden, Frederik 7. underskrev Lov angaaende Redningsvæsenet paa de danske Kyster. Loven var den første danske lovgivning, der tog direkte sigte på aktiv redning af personer, mens de endnu befandt sig på det forulykkede fartøj. Farvandsvæsenet har valgt at markere jubilæet ved udsendelse af dette store værk, der afløser standardværket, C.P. Eisenreich: *Det nørrejdyske Redningsvæsen. Dets Tilblivelse, Organisation og Historie*, der blev udgivet ved 75-års jubilæet i 1927. Dette værk omfattede – som titlen antyder – kun Nørrejylland.

Bag det nye værk, der omfatter hele Danmark, står Grethe Tuxen Andersen og Alan Hjorth Rasmussen, som har beskæftiget sig indgående med redningsvæsenets og strandingers

historie. I modsætning til Eisenreichs værk fokuserer forfatterne ikke kun på redningsvæsenet som organisation og de fortæller ikke kun organisationshistorie. Værket rummer også en socialhistorisk tilgang, så man kommer tæt ind på de mennesker, der udgjorde redningsvæsenet, både redningsbestyreren og redningsmanden. Aspekterne er mangfoldige: ansættelses- og arbejdsforhold, pligtforsømmelse, ære og agtelse, trosforhold og ædruelighed.

Blandt de personer, der fremstår tydeligst og mest markant, er A. Andersen, der var redningsbestyrer 1869-1909, og vel nærmest så sig selv som redningsvæsenet. Redningsvæsenets omdømme lå ham meget på sinde, og Andersen kunne være meget nærtagende, når der fremkom kritik af organisationen. Gentagne gange henvendte han sig til ministeriet for at få lov til at anlægge injuriersag mod kritikere, men ministeriets holdning var, at man (han) ikke skulle reagere på kritikken.

Andersen mente, at alt skulle gå igennem ham, og han tålte ingen overtrædelser af denne regel. I 1901 udsendte han således et cirkulære til redningsmændene, hvori det blev fremhævet, at det ikke alene var forbudt, men også uforeneligt med tjenestens tarv, at redningsfolk henvendte sig direkte til ministeriet! Han tog det derfor ilde op, da en deputation af ansatte henvendte sig direkte til ministeren i 1902 for at få lønforhøjelse. Bedre blev det ikke året efter, hvor Andersen blev rasende over, at tre båds-mænd havde lobbyet for at få større lønforhøjelse end finanslovsforslagets forslag. Andersen foreslog simpelthen ministeriet, at de pågældende blev fyret! Det skete dog ikke.

Der blev dog taget hånd om mandskabets økonomiske forhold, bl.a. ved hjælp af en lang række legater. Blandt de mange legater finder man f.eks. Frøken Anna Christiansens og fru Agathe Rosencrantz' Mindelegat fra 1954, der uddeles til »en ældre velfortjent redningsmand fra Jyllands vestkyst«. Franskmanden Emile Robin havde fattet særlig interesse for redningsvæsenet og betænkte udover det franske også det danske redningsvæsen med betydelige beløb. I Danmark oprettede han otte legater til fordel for redningsfolk, hvor især Emile Robins legat til konfirmationshjælp for døtre af personalet ved Det danske Redningsvæsen, indstiftet i 1911, blev meget vel modtaget: Udover penge til køb af stof til en kjole fik pigerne nemlig også et sølvkors i kæde.

Også de tragiske begivenheder i redningsvæsenets historie er omtalt. Her tænkes især på RF 2's forlis natten til 1. december 1981, hvor den seks mand store besætning omkom under eftersøgning af personer fra en forlist fiskekutter. Forliset var en af 1980'ernes store sager, og der måtte tre undersøgelseskommissioner til. Først med betænkning nr. 3 fra 1988, der fast-

slog, at redningsfolkene hverken direkte eller indirekte havde været skyld i forliset, kunne sagen afsluttes. Desuden rummer værket en glimrende oversigt over de stadig eksisterende og de mange nedlagte redningsstationer. Ved indgangen til 1900-tallet var der 61 stationer, men i løbet af århundredet nedlagde man redningsstationer, efterhånden som risikoen for strandinger blev nedbragt. Fiskerierhvervets opsving nødvendiggjorde stadig redningsstationer, og i dag er der 21 kystredningsstationer i Danmark. Endelig skal det nævnes, at bogen indeholder en række udførlige kapitler om materiel, redningsbåde og andet redningsudstyr.

Værkets udarbejdelse har krævet en stor indsats fra forfatternes side, hvilket også litteraturlisten og det omfattende og grundige noteapparat vidner om. Sidst, men ikke mindst er der nyttige person-, sted- samt emne- og fartøjsregistre, der letter anvendelsen af bogen betydeligt, og *Hverken for ros eller løn* vil i mange år være det uundgæelige værk, når man beskæftiger sig ikke blot med redningsvæsenet, men også med kystsamfund, strandinger, søfartshistorie m.m.

Christian Larsen

Anna Marie Lebech-Sørensen: Vindmøller og Vandmøller i Danmark, Skib Forlag, Stenstrup, 2001, 240 s., 298 kr.

En smuk bog, et klassisk layout, trykt på et flot halvmat papir, der tilgodeser både læseligheden og kvaliteten af de smukke nye fotooptagelser; en sprogligt vel gennemarbejdet bog, – en fornøjelse at læse; med andre ord en præsentabel bog – en rigtig gavebog.

Mange superlativer kan med rette knyttes til Anna Marie Lebech-Sørensens bog *Vindmøller og Vandmøller i Danmark*, men når det er gjort, må man også sande, at bogen ikke bringer ret meget ny viden om de gamle danske møller. Bogen indledes af en superkort introduktion til de danske møllers historie. Det giver sig selv, at en gennemgang af historien fra stenalderens skubbekværn og til de moderne elproducerende møller på fire sider må blive overfladisk, og da den samtidig bygger på relativt ældre litteratur, er forfatteren – sikkert uforvarende – kommet til at gentage nogle af de udsagn, som har været sagt og skrevet så mange gange, at de nærmest har fået status af fakta, skønt de aldrig er dokumenteret.

Om de hollandske møller fortælles, at de var tækket med »rør, strå, lyng, træspåner og i de senere år tagpap« (min fremhævelse). I megen møllet litteratur henføres tagpap ganske vist til »nymodens pjat«, men sandheden er, at tagpap er dokumenteret brugt på møller i hvert fald siden 1832, og at materialet pga. sin velegnethed

fik en meget hurtig udbredelse. 1832 kan man ifølge min tidsregning ikke rigtig henføre under »de senere år«.

Om de hollandske møllers hat skrives, at den løgformede hat »sandsynligvis er opstået under påvirkning fra Sverige og anvendes efter midten af 1800-tallet« (min fremhævelse). Sandheden er, at ingen nogensinde har sat sig for at dokumentere den påstand (som vist oprindeligt skyldes ingeniør Anders Jespersen) – men det kan da nævnes, at da møllebygger Jørgen Jørgensen i 1838 genopførte Lillemølle i København fik den løghat – og for nu ikke man skal tro, at det var et rent københavnerfænomen, så er Havnø Mølle i Himmerland bygget med løghat i 1842. I ingen af de to tilfælde kan påvises nogen som helst forbindelse med Sverige.

Jeg skal holde inde med eksemplerne, men de understreger blot, hvor stort behovet er for et studie af, hvornår de forskellige mølleteknologiske landvindinger m.v. nåede Danmark. Det har imidlertid ikke været forfatterens ærinde her, og bogen havde måske derfor været bedst tjent med at være indledningen foruden.

Resten af bogen er en samling af selvstændige mølleportrætter stringent bygget op over en fælles disposition. De 42 mølleportrætter er beskrivelser af enkelte møller og deres historie, udbygget med oplysninger om andre møller i nabolaget eller tilsvarende møller i andre egne. Der er altså oplysninger om langt flere end de 42 møller, der lægger navn til kapiteloverskrifterne.

Møllerne, der præsenteres, er ifølge Skib Forlags pressemeddelelse udvalgt som nogle af de mest interessante danske møller. Kriterier for, hvad der er interessant angives ikke, men det er dog påfaldende, at de »mest interessante møller« næsten uden undtagelse er sammenfaldende med møller, som tidligere er beskrevet i den danske møllet litteratur. Det tilsyneladende lidt tilfældige valg går lidt ud over den geografiske repræsentation – himmerlændinge leder forgesvæ efter en eneste hjemlig mølle, og i Vendsyssel er kun Dorf med. Hvert enkelt mølleportræt indledes med en meget kort og stikordsagtig introduktion om opførelsestidspunkt, hvis det er kendt, mølletype, bevaringsstilstand, om møllen er fredet, anvendelse etc.

Herefter beskrives »Møllen i landskabet« for den historiske fremstilling om vedkommende mølle. Det kunne have været spændende, om forfatteren på baggrund af de mange fine iagttagelser om f.eks. vandmøllernes placering i landskabet kunne have konkluderet noget om, hvorvidt man til forskellige tider eller i forskellige egne, har placeret møllerne efter et bestemt princip, men bogens styrke er helt sikkert ikke hverken det komparative eller syntetiserende men det empiriske specifikke.

Anna Marie Lebech-Sørensen har en stor styrke i de personallistoriske beskrivelser. Intet

kan være mere dræbende end idelige oprensninger af møllefæstere, men under Anna Marie Lebech-Sørensens hånd får personerne liv og bliver vedkommende. Derfor er bogen også god og underholdende læsning, selv om denne bogs anmelder altså havde sat næsen op efter lidt mere ny viden om danske vind- og vandmøller.

Lise Andersen

Niels H. Kragh-Nielsen: Galgehøj og rettersted. Henrettelsernes historie i her-tugdømmet Slesvig 1550-1850, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 89, Aabenraa, 2002, 309 s. For medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland 168 kr., for ikke-medlemmer 228 kr.

Forfatteren har sat sig for ud fra en primært topografisk vinkel at beskrive de i litteraturen omtalte henrettelser i Slesvig. Niels H. Kragh-Nielsen har eftersøgt omtaler af henrettelser i den omfattende lokalhistoriske litteratur såvel som i den noget mere begrænsede faghistoriske litteratur. Ad disse veje har han fundet omtaler af næsten 800 offentlige henrettelser i de godt tre hundrede år fra 1543-1857.

Det er som sagt henrettelserne som lokale be- givenheder, der har forfatterens hovedinteresse. Bogens vigtigste del er derfor det 100 sider lange kapitel 4, som for hver købstads-, herreds- og birkejurisdiktion så vidt muligt lokaliserer retterstedet, og opremsrer de dødsdomme forfatteren har fundet fra den pågældende jurisdiktion. Afsnittet er illustreret med fine gengivelser, ofte i farver, af udsnit af ældre kort eller stik, hvor retterstederne er indtegnede. Der er udført et stort arbejde med den ofte vanskelige lokalise- ring af retterstederne og forfatteren redegør so- bert for de ofte modstridende udsagn om belig- genhed. Såvel for lokaliseringen, som for de enkelte henrettelser, er der i dette kapitel referen- cer til, hvor oplysningen er fundet. Hermed ud- gør kapitlet et meget anvendeligt hjælpemiddel for lokalhistorikere.

Bogen indledes med et kapitel om 1800-tal- lets offentlige henrettelser i Slesvig. Der var i alt 19 og forfatteren kan med avisreferater og erindringer komme tæt på stemningen ved de særprægede begivenheder. Herefter redegøres i kapitel 2 for retterstederne, deres placering i landskabet, galgernes udseende m.v., i kapitel 3 for de forskellige henrettelsesformer og i hvilket omfang de blev brugt, og endelig i kapitel 5 for de typer af forbrudelser, der førte til henrettel- serne. Kapitlerne er meget informative, men de skæmmes af en alt for stor detaljerigdom. For-

fatteren har ikke kunnet dy sig for at delagtiggøre læseren i mængder af barokke detaljer og historier, som henrettelserne og de forudgående retssager er så rige på, og det trætter i længden.

Niels H. Kragh-Nielsen foretager også en del statistiske beregninger over antallet af henrettelser fordelt på perioder, henrettelsesformer og forbrydelsestyper, og disse resultater sammenlignes med dansk og holstensk praksis. Dette arbejde lider imidlertid af den grundskavank, at kildematerialet jo alene er de retssager som de mange historiske forfattere har valgt at anføre – ofte som illustrationer – i deres fremstillinger. De knap 800 fundne henrettelser der bearbejdes statistisk, savner derfor repræsentativitet. Dette er forfatteren udmærket klar over, men han foretager alligevel sine beregninger.

Galgehøj og rettersted er en smuk bogudgivelse. Den samler et stort og spredt materiale om henrettelser og rettersteder til stor nytte for lokalhistorien i Slesvig. Bogens grundige person- og stedregistre øger yderligere dens værdi som opslagsværk.

Tyge Krogh

Kirsten Lindberg: Fra maskulint magtsymbol til feminint flirtemiddel. Viften og dens kulturhistorie, Tegnestuen Tilia Montana, København, 2002, 244 s., 297,50 kr.

På baggrund af sin private viftesamling og sin fascination af vifter har Kirsten Lindberg i sin fremstilling fulgt viften fra dens oprindelige funktion – at skabe lidt kølighed om personen og vifte insekter væk – til dens mere symbolske funktioner. Man får en gennemgang af de forskellige typer vifter, folde-, brisé-, fjer- og skærmvifter og deres vej fra Ægypten, Indien, Japan og Kina til Europa. Der er mange dejlige farvebilleder, som illustrerer typerne.

Forfatteren har delt gennemgangen op i kronologiske afsnit, hvor man får oplysning om konstruktion, materialer og anvendelse. Viften blev et hit i Europa og enhver kvinde med respekt for sig selv måtte eje dem. Man kan blot studere 18.-19. århundredes malerier for at konstatere, at viften var en del af en kvindes påklædning. Hvad der er gået tabt for nutidens iagttagere er viftesproget. Kirsten Lindberg beretter, at man i London kunne gå på vifteakademiet og lære viftesprog og således blive i stand til at sende de rigtige signaler i en tid, da der var ting, man ellers ikke kunne udtrykke direkte. I Paris udkom en lærebog i viftesprog i 1746. Opløsning af »viftekodeerne« giver en helt

ny dimension til studiet af 1700-tallets kvindeportrætter. Alexanders Roslins kendte maleri af damen med det sorte silkeslør giver beskueren denne direkte besked: »Følg mig om tre dage«. Viften kunne bruges til andet end forførelseskunst; var den lavet af metal og med lidt spidse stivere, havde man et glimrende slag- og stikvåben. Måske en ide til nutidens håndtaske.

Samlerens omhu for vifternes vedligeholdelse og interesse for materialer og reparationer har givet sig udslag i mange beskrivelser af vifter. Det ender med billedet af en batteridreven vifte fra 2000, der nok er effektiv til nedkøling af blussende kinder, men som helt har mistet symbolværdien. Bogen har en omfattende indholdsfortegnelse, men det ville have været dejligt med et register.

Karen Hjorth

Niels Jul Nielsen: Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920, Museum Tusulanums Forlag, København, 2002, 543 s., 348 kr.

Kernen i den foreliggende bog er en analyse af arbejderlivet/arbejderkulturen på B&W 1870-1920 belyst ved fire arbejdergrupper: Arbejdsmænd, skibsbyggere/nittere, grovsmede og maskinarbejdere. Niels Jul Nielsen undersøger en række forhold omkring de fire grupper: Arbejdsorganisering, lønstruktur og lønudvikling med hovedvægt på tiden op til 1900. Hans analyse viser tydeligt, at der var store forskelle internt i arbejdergruppen, herunder også en meget differentieret løndannelse både før og efter indførelse af en overenskomstsmæssig fastsættelse af lønningerne. Det fører frem til den ene af hans hovedkonklusioner, at arbejderne ikke udgjorde en kulturel helhed, men at arbejderkulturen både rummede enhed og differentiering, at solidaritet og modsætninger indgik i en gensidigt nødvendig sameksistens.

Undersøgelsen af de fire arbejdergrupper sættes imidlertid ind i en meget større sammenhæng. Ledelsessiden bliver inddraget og tidsperspektivet udvidet, så bogen kommer til at dække hele perioden fra Burmeister indtrådte i firmaet i 1846 til 1920. Niels Jul Nielsen lader den første strejke på B&W, der fandt sted i 1871, være skillepunkt i udviklingen. Bogen består derfor af to hoveddele, 1846(50)-71 og 1871-1920. Hver af de to hoveddele rummer to kapitler om henholdsvis ledelsens perspektiv og arbejderens perspektiv.

Analysen af ledelsen koncentrerer om udvik-

lingen fra en patriarkalsk ledelsesstil til formaliserede relationer mellem ledelse og arbejdskraft. Niels Jul Nielsen er især optaget af patriarkalismen som ledelsesform. Patriarkalismen er i sin fuldt udfoldede form en omsorgsfuld ledelse baseret på personlige relationer mellem ledelse og ansatte. Der findes imidlertid ikke nogen alment accepteret definition af patriarkalismen, og Niels Jul Nielsen vælger for sit vedkommende at definere patriarkalismen som en særlig personlig afhængighedsrelation. Hans undersøgelse fører til bogens anden hovedkonklusion, at en patriarkalsk ledelsesstil gjorde sig gældende efter 1870, ikke som en simpel fortsættelse af gamle ledelsesformer, men som et bevidst og nødvendigt, omend i længden, utilstrækkeligt svar på den begyndende arbejderorganisering.

Udvidelsen af tidsperspektivet bagud bekræfter for så vidt de to hovedkonklusioner, og leder selv til en yderligere, nemlig at en egentlig arbejderbevidsthed først udviklede sig efter 1870, og at arbejderne i tiden inden dårligt nok havde eksisteret som gruppe i den forstand at de ikke var italesat. Niels Jul Nielsen kalder derfor den første hoveddel i bogen for »Virksomhed uden arbejdere«.

Undersøgelsen er foretaget på et niveau af høj metodebevidsthed og med en udførlig teoretisk fundering. Bogen indledes og afsluttes med afsnit, der placerer undersøgelsen i dens teoretiske sammenhæng. Udgangspunktet for Niels Jul Nielsen har været den livsformsanalyse, som etnologen Thomas Højrup har udviklet. Det er i udgangspunktet en kulturhistorisk mere end en socialhistorisk undersøgelse, der her er foretaget.

Virksomhed og arbejderliv er en god bog, som man læser med glæde og interesse. Den handler om én virksomhed, B&W, men er lagt an, så der knyttes an til store og principielle sammenhænge. Det er en perspektivrig analyse, som bygger på et stort arbejde, og som fuldt fortjent har indbragt forfatteren en ph.d.-grad. Der kan være grund til at understrege dette, fordi bogen på en række punkter i øvrigt forekommer problematisk.

Først og fremmest er valget af teoretisk udgangspunkt diskutabelt. Niels Jul Nielsen tager som nævnt udgangspunkt hos Thomas Højrup, og Thomas Højrup tager på sin side udgangspunkt hos Marx og lader produktionsmådebegrebet være indgang til analysen. Han sonder mellem to produktionsmåder, den enkle vareproduktion og den kapitalistiske vareproduktion. Til disse produktionsmåder svarer bestemte livsformer. Den enkle vareproduktion er forbundet med den rurale livsform, og den kapitalistiske vareproduktion er forbundet med to livsformer, lønarbejderlivsformen og den karriereorienterede livsform.

Thomas Højrup stiller imidlertid det krav til sin egen analyse, at den skal kunne påvise nødvendigheder, ellers giver den ingen forklaringer. Til det formål udvikles logisk konsistente begrebsapparater, der viser den logisk nødvendige sammenhæng mellem produktionsmåde og livsform. En livsform skal pr. definition være kontinuerligt reproduceret. Derved bliver der imidlertid i nogen grad tale om begrebsapparater, der er lukket om sig selv. En bestemt befolkningsgruppes empirisk beskrevne levevis svarer sjældent fuldstændigt til et af livsformsbegreberne, erkender Thomas Højrup selv (*Det glemte folk*, s. 212). Dermed får livsformerne karakter af idealtyper og kan som sådan bruges til at karakterisere empirisk forekommende levemåder. Det relevante spørgsmål at stille i forhold til arbejderne på B&W ville derfor være: Svarer deres levevis – helt eller delvis – til lønarbejderlivsformen?

Det er imidlertid ikke sådan, at Niels Jul Nielsen stiller spørgsmålet. Han stiller det overordnede teoretiske spørgsmål – og han understreger at det er et spørgsmål – om livsformsreproduktion er nøglen til forståelse af arbejderkultur. Det mener Niels Jul Nielsen er tilfældet, og han tolker derfor arbejderlivet (arbejderkulturen) på B&W udfra den klart formulerede hypotese, at arbejderne bestræbte sig på at få indflydelse på deres vilkår for reproduktion. Også her forholder han sig prisværdigt åben til sin egen tilgang og peger på, at det er en tolkning, og at andre tolkninger er mulige.

Med denne tilgang opfattes og anvendes livsformen ikke som en idealtipe, som en given virkelighed kan måles mod, men som en konkret forekommende, logisk nødvendig realitet. Niels Jul Nielsen fremstiller arbejderlivet på B&W som et eksempel på lønarbejderlivsformen og leder specifikt og udelukkende efter de empiriske belæg, der kan bekræfte, at det nødvendigvis måtte være sådan.

Her skal peges på nogle af de vanskeligheder, som Niels Jul Niensens tolkning rummer. Det står ikke helt klart, hvordan han opfatter forholdet mellem produktion og reproduktion. Det forekommer mig, at han ved så ensidigt at betone reproduktionen overser betydningen af produktionen i det samlede billede. Hvis man gør reproduktion af levevilkår til det overordnede begreb i lønarbejdernes livsform, er det i hvert fald vigtigt at understrege, at det i så fald også inkluderer den produktionsssammenhæng, de indgik i. Arbejdernes bestræbelser gik ikke kun ud på at sikre vilkårene for deres reproduktion, sådan som Niels Jul Nielsen hævder i den ene af sine hovedkonklusioner, men også på at have indflydelse på deres arbejdsvilkår. Denne side af udviklingen bliver imidlertid underbelyst. Forfatteren skriver flere steder, at produktionen på

B&W stort set havde samme form i hele den undersøgte periode 1850-1920. Til støtte for denne opfattelse anfører han bl.a., at der var tale om en udbredt arbejdsdeling fra virksomhedens start, og at der tilsyneladende tidligt forekom en specialisering blandt arbejderne. Det er imidlertid ikke nok til at godtgøre hans påstand. Den svækkes yderligere af en række forhold, der nævnes i bogen, og som indicerer, at der forekom ændringer i produktionens form. Gentagne gange omtales moderniseringer af værksteder og indførelse af nye maskiner eller helt nye produktionsområder. 1882-1909 var der en centrifugefabrikation i serier på virksomheden, der blev etableret støberi, som senere blev mekaniseret i en sådan udstrækning, at der kom en ny arbejderkategori af maskinformere, hvis organisatoriske indplacering blev en tilbagevendende kilde til stridigheder i fagbevægelsen. Nok så vigtigt blev der allerede før 1870 indført et mellem-lag af arbejdsledere, således at den oprindelige direkte relation mellem direktører og arbejdere forsvandt. Bestemte arbejdsopgaver overgik fra timeløn til akkordafklønning, andre dele gik tilbage til timeløn igen. I 1890'erne gennemgik virksomheden en dybtgående modernisering, ikke mindst maskinværkstedet på motorfabrikken på Christianshavn, der blev ændret 1898-1901. Det hang formentlig sammen med erhvervelsen af dieselmotorpatentet 1898 og var led i forberedelsen af den dieselmotorproduktion, som fra 1903 blev dominerende i virksomheden. Selvom der ikke direkte var tale om serieproduktion af dieselmotorer, var der dog tale om en tiltagende specialisering omkring denne produktion, der fra 1912 blev den absolut vigtigste på B&W. Det forekommer utænkeligt, at alle disse ændringer skulle have efterladt produktionsformen så godt som uændret.

Det er ganske vist rigtigt at den systematiske standardisering af arbejdsgangene og anvendelse af Taylors principper først kom til B&W i 1920'erne. Der blev i den undersøgte periode ikke indført samlebåndsproduktion på maskinfabrikken, og man gik heller ikke over fra nitning til svejsning på skibsværftet, men alligevel var produktionsformen og produktionsvilkårene på B&W anno 1920 tydeligt forskellige fra, hvad de havde været 70 år tidligere. B&W anno 1850 var et maskinværksted (uden skibsværft) med en blandet, overvejende håndværksmæssig produktion og med en direkte relation mellem arbejdskraft og ledelse. B&W anno 1920 var en stor virksomhed bestående af mange relativt selvstændige afdelinger med en formaliseret og hierarkisk opbygget ledelse uden direkte forbindelse til arbejderne og med en stærkt mekaniseret og specialiseret omend endnu ikke gennemrationaliseret produktion.

En analyse af arbejderlivet på B&W kan der-

for ikke nøjes med at fokusere på reproduktion af levevilkår i snæver mening. Udviklingen i arbejderlivet på B&W indgik som del i en mere overordnet udvikling: etablering og strukturering af et arbejdsmarked. Arbejderlivets markeds-mæssige forankring forekommer underbelyst i bogen. Udgangspunktet for denne udvikling var faget. Det var det enkelte fag, der afgrænsede et arbejdsmarked, fordi udbud og efterspørgsel ikke drejede sig om abstrakt arbejde eller ubestemt arbejdstid, som Niels Jul Nielsen skriver, men drejede sig om specifikke kompetencer og færdigheder. Arbejderne optrådte som aktører på et marked, hvor de udbød tjenesteydelser (deres arbejdskraft), og de forsøgte at styrke deres markedsposition ved at etablere et udbudsmonopol. Som middel til dette brugte de foreningsformen og kunne dertil påberåbe sig foreningsfriheden. Arbejderne organiserede sig i fagligt afgrænsede foreninger for at strukturere udbudssiden på et arbejdsmarked. Disse bestræbelser mødte modstand fra efterspørgselssiden og for at overvinde denne modstand koordinerede arbejderne deres indsats. De startede med i et fag at tage virksomhed efter virksomhed i en by, derpå by efter by i et fag og endelig fag efter fag i landet. På den måde blev fagbevægelsen bygget op: der blev dannet lokale fagforeninger, de lokale fagforeninger blev samlet i landsdækkende fagforbund og de landsdækkende fagforbund samlede (i 1898) i hovedorganisationen De samvirkende Fagforbund, vore dages LO. På den måde blev der opbygget et sammenhængende arbejdsmarked. Der var ikke tale om, at et inklusivt arbejdsmarkedsmonopol skulle udspecificeres i eksklusive monopoler, som Niels Jul Nielsen skriver, men tværtimod om, at en række fagligt definerede arbejdsmarkeder blev bundet sammen i en fælles organisatorisk struktur, fordi arbejderne i varetagelsen af deres interesser ikke bare havde specifikke interesser fagvis, men også fælles lønmodtager interesser på tværs af faggrænser. Det der hos Niels Jul Nielsen hedder en livsformsbetinget nødvendighed af solidaritet og modsætninger er i et arbejdsmarkeds-perspektiv alene det, at lønmodtagerne på én gang har faglige særinteresser og lønmodtagermæssige fællesinteresser. Det var erkendelsen af disse lønmodtagermæssige fællesinteresser (klasseinteressen), der gjorde skellet mellem arbejdsgiver og arbejder til det skarpeste skel i det danske samfund, og den afgørende periode i dette forløb var årene fra fagbevægelsen igen begyndte at røre på sig omkring 1881 til etableringen af organisationen De samvirkende Fagforeninger i København i 1886. Denne organisation, som ganske vist kun var en lokal organisation i hovedstaden, varetog en del af de opgaver, som siden overgik til De samvir-

kende Fagforbund. Etableringen og struktureringen af et arbejdsmarked handlede på arbejderside om at sikre udbudssiden størst mulig indflydelse på såvel produktions- som reproduktionsvilkår. Det fik form af etablering af et landsdækkende flerfagligt organisationssystem, og det blev mødt med etablering af et modsstående organisationssystem for efterspørgselsiden. Afgørende her blev oprettelsen af Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i København i forbindelse med den store smedelockout i København i 1885 og denne organisations stilltende accept af arbejdernes foreningsret, der blev et resultat af smedelockouten.

Hvis man supplerer Niels Jul Nielsens tolkning med denne arbejdsmarkedssynsvinkel, får det betydning også for hans anden hovedkonklusion. Den vedrører patriarkalismen og går ud på, at patriarkalismen ikke var en gammel hængende ledelsesform, men at den aktivt blev etableret omkring 1870 som svar på den begyndende arbejderorganisering. I forhold til B&W inddeler han den undersøgte periode i tre faser vedrørende ledelsesformen: 1) 1850-70 Virksomhedsintern patriarkalisme 2) 1871-1899 Socialt bevidst patriarkalisme og 3) 1899-1920 Formaliseret ledelse.

At der sker et markant skift i slutningen af 1800-tallet kan man ikke sætte spørgsmålstegn ved. For B&W's vedkommende er det måske mere dækkende at sætte skellet i 1898 ved direktør K.C. Nielsens store tale til arbejderne end ved septemberforliget i 1899, men det er en detalje. Derimod er det mere tvivlsomt om skellet i 1870/71 lader sig opretholde. Den efter Niels Jul Nielsens mening skelsættende begivenhed på B&W var strejken i 1871 på skibsværftet. Det var den første strejke i virksomhedens historie, og den måtte ledelsen naturligvis reagere på. Det gjorde den ved at videreføre og forstærke sin patriarkalske ledelsesstil, ikke ved at indføre en helt ny form for patriarkalisme som Niels Jul Nielsen siger. Der træffes den samme form for enevælde og omsorg fra ledelsens side før og efter 1870/71. Ledelsen havde oprettet sygekasse for de ansatte i 1863 og oprettede en slags pensionskasse for dem i 1875. Det er svært at se det ene som en kvalitativt forskellig form for omsorg i forhold til det andet. I begge tilfælde var der tale om ydelser, der gik ud over det nødvendige. I det omfang, der skete ændringer i ledelsesstilen efter strejken i 1871, var de snarere af en ikke-patriarkalsk karakter. I december 1871 indførte ledelsen det første arbejdsreglement på B&W. Det kan ses som det første skridt i en formalisering af ledelsen. Der går en lige linje fra indførelsen af arbejds- og værkstedsreglementer i 1870'erne til martsoverenskomsten i jernindustrien i 1900. I stedet for en skarp faseopdeling forekommer det mere

dækkende at beskrive udviklingen som en langstrakt overgang fra patriarkalske ledelsesformer til formaliserede relationer mellem arbejdsgivere og arbejdere. Forløbet strakte sig fra 1870'erne til 1899/1900 med septemberforlig og martsoverenskomst som kulmination, men den afgørende fase i udviklingen lå i 1880'ernes første halvdel. I B&W's tilfælde kan man pege på kravet om priskurant på centrifugeværkstedet i 1885 og den deraf følgende konflikt som det første skridt til at inddrage arbejdernes organisationer som part i en formalisering af relationerne.

Livsformsbegrebet giver Niels Jul Nielsen et klart teoretisk udgangspunkt. På godt og ondt. Begrebet strukturerer undersøgelsen, så der er virkelig tale om anvendt teori og ikke bare om nogle indledende betragtninger uden forbindelse med det øvrige. Til gengæld bliver begrebsapparatet presset håndfast ned over den foreliggende og generelt sparsomme empiri, og resultatet bliver tolkninger, som ikke uden videre overbeviser. Men Niels Jul Nielsen er åben over for sin egen tilgang til emnet og understreger, at der er tale om en bestemt, begrundet tolkning, som ikke udelukker andre tolkninger. Af arbejdsøkonomiske grunde, som absolut er rimelige, har han begrænset sig til én virksomhed. Han mener selv, at det har den fordel at man derved udelukker eksterne faktorer fra undersøgelsen, men i forhold til de omfattende problemstillinger, han analyserer, forekommer det at være for snævert et grundlag at begrænse sig til én virksomhed. Det så meget mere, som han flere steder må konstatere, at der ikke findes relevant kildemateriale.

Bogens udstyr er fornemt, og det er derfor en skam, at forlaget har sparet på papirkvaliteten, så illustrationerne ikke kommer til deres ret. Billederne er gennemgående velvalgte, og der er ikke mange fejl. En enkelt skal noteres. Beskrivelsen side 363 må have fjernet en person fra billedet, hvorved billedteksten bliver delvis meningsløs. I småtingsafdelingen skal også nævnes behandlingen s. 424, jvf. note 494 af 1. maj på B&W. 1. maj blev fejret første gang i 1890, men derefter først regelmæssigt igen fra 1899, som man kan læse i *En Bygning vi rejser* bind 1, s. 214. En undtagelse var 1892, da 1. maj var en søndag (Se *Bauers Calender*, s. 65). Det er derfor misvisende hvad der anføres om den sag i note 494.

Det vil ikke yde bogen retfærdighed, hvis man afslutter anmeldelsen i en negativ tone. Det er en både god og interessant bog, Niels Jul Nielsen har skrevet, og den kan i høj grad gøre krav på at blive taget alvorligt, hvad enten man er enig med ham i hans tolkning eller, som her, tager ham på ordet og forsøger at skitsere en anden.

Jørgen Fink

Erik Nørr og Hans Schultz Hansen (red.): Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920, bd. 1, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa, 2002, 587 s. For medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland 198 kr., for ikke-medlemmer 298 kr.

Ved Genforeningen i 1920 var udgangspunktet, at de genvundne landsdele i administrativ henseende skulle harmoniseres med Kongeriget. Målet var en enhedsstat. Derfor blev f.eks. postkasser, vejskilte og togkøreplaner hurtigt daniseret. På den anden side kunne der også være gode grunde til at etablere særordninger frem for at harmonisere; det gjaldt f.eks. politikvæsenet, som for at opnå den fornødne slagkraft under nationale spændinger i grænseegnene blev gjort statsligt på et tidspunkt, skønt alt ordenspoliti nord for Kongeåen på den tid var kommunalt. Desuden kunne der være praktiske hensyn, som talte for at fastholde allerede bestående tyske ordninger. Det kunne enten være for ikke at provokere det tyske mindretal unødigt, eller fordi den preussiske model simpelthen var den danske overlegen. Dette var f.eks. tilfældet med civilstandsregistreringen, hvor Sønderjylland den dag i dag har særordning. Ydermere kunne der være ræson i at betragte Sønderjylland som en »administrativ forsøgsmark«, hvorfra der kunne hentes inspiration til at reformere dansk administration. Her kan peges på indførelsen af økonomiansvarlige provstiudvalg i forbindelse med kirkelovene i 1922, ligesom der blev trukket på de sønderjyske erfaringer ved affattelsen af den danske tinglysningslov i 1926.

Disse svære valg mellem enten at integrere eller at acceptere særordninger i forbindelse med Sønderjyllands administrative overgang til Danmark har optaget en række arkivarer ved Statens Arkiver siden 1996. I *Harmonisering eller særordning* fremlægger de resultaterne fra deres respektive punktundersøgelser. Bogen er et digert værk, der ud over fælles indledning og fælles afslutning samt en oversigtsartikel indeholder 6 afhandlinger af 6 forskellige forfattere.

Hans Schultz Hansen beskriver, hvorledes fire preussiske kredse blev til fire danske amter og følger disse amters historie frem til oprettelsen af Sønderjyllands Amtskommune i 1970 og Sønderjyllands Statsamt i 1972. Efter danske forhold var de sønderjyske amter små, selv efter sammenlægningen i 1932 af Aabenraa og Sønderborg Amter; men dét var imidlertid mere en kvantitativ end en kvalitativ forskel. Det særegne var derimod, at der i Sønderjylland blev ud-

nævnt amtmænd, som ikke var jurister. Hans Schultz Hansen skildrer i den forbindelse, hvorledes daværende indenrigsminister Ove Rode – med henvisning til, at amtmændene efter retsplejereformen i 1919 ikke længere behøvede juridiske kompetencer – søgte at overføre denne sønderjyske særordning til hele Danmark. Det var ham imidlertid ikke politisk muligt at bryde juristernes amtmandsmonopol.

Peter Frandsen redegør for statspolitiets historie i dansk såvel som sønderjysk optik. Ved Genforeningen blev alt politi i De sønderjyske Landsdele gjort statsligt, modsat kongeriget, hvor kriminalpolitiet hørte under staten, mens ordenspolitiopgaverne blev løst kommunalt. I Sønderjylland blev der således centraliseret, længe inden samtlige danske politistyrker i 1938 blev smeltet sammen til et rigspoliti. Forklaringen var selvsagt den, at der pga. risikoen for stærke nationale spændinger var behov for et stærkt politiberedskab, der kunne dirigeres på kryds og tværs i landsdelene, om fornødent i samvirke med gendarmeri og forsvar. Hertil kom, at der i tidsrummet 1920-22, og på ny fra 1934 til 1944, eksisterede en særlig stilling som politiadjutant i Sønderjylland. Adjutanturen var en art regionspolitimesterordning. Den fungerede som efterretningstjeneste med speciale i tyske bevægelser både nord og syd for grænsen, og samtidig førte adjutanten kommandoen i marken i tilfælde af mere omfattende uroligheder. Politiadjutanturen blev efter krigen videreført i form af en politikommandør med ansvar for de særlige politiopgaver i grænseområdet, og først omk. 1958 fjernedes de sidste rester af denne sønderjyske særordning.

Leif Hansen Nielsen har forsket i tinglysningsvæsenet. På dette område eksisterede et sønderjysk (tysk) system, der afveg ganske meget fra det danske (nordiske) ditto. Ifølge dansk ret var det ikke indførslerne i de kronologisk førte skøde- og panteprotokoller, der var retsstiftende, men derimod parternes aftaler. Ifølge tysk ret var det selve indførslerne i de, ejendom for ejendom, anlagte grundbøger, der talte. Herved kom den offentlige myndighed til at stå som garant for rettigheden. Ud fra en erkendelse af, at dette system passede bedre til en moderne verden med dens komplicerede økonomiske transaktioner, var det nærliggende at benytte chancen til at revidere den kongerigske ordning. Resultatet blev den danske tinglysningslov fra 1926. Den drivende kraft i arbejdet var professor Fr. Vinding Kruse, der – som Leif Hansen Nielsen udtrykker det – formåede at forene nordisk praktisk »simpelhed og naturlighed« med tysk »ubetinget tillid« til de tinglyste dokumenter (s. 271).

Hans H. Worsøe skriver om den bedst kendte sønderjyske særordning, nemlig civilstandsregistreringen. Registreringen er kendt, fordi den eksisterer den dag i dag, og fordi den lejligheds-

vis har givet anledning til voldsom debat, bl.a. i forbindelse med indførelsen af den nye elektroniske kirkebog (DNK): Kan det virkelig have sin rigtighed, spørges der i debatten, at alle danskere (bortset fra medlemmer af visse anerkendte trossamfund) skal henvende sig i den danske folkekirke for at få registreret fødsel og død i kirkebøgerne – når der syd for Kongeåen findes en velfungerende ordning med civil personregistrering? Denne ordning, der bygger på preussisk lovgivning fra 1874, omfattede frem til 1926 tilføjede civile ægteskabsregistre; men i forlængelse af ægteskabsloven af 1922 blev det gjort valgfrit, om man ville vælge borgerlig eller kirkelig vielse, og handlingen registreres enten det ene eller det andet sted. Imidlertid tyder meget ifølge Hans H. Worsøe på, at spørgsmålet om personregistre contra kirkebøger som primærregistre snart bliver akademisk. De elektroniske medier må inden for overskuelig fremtid nærmest naturligt føre til en enhedsregistrering over hele landet.

De sønderjyske flækkkommuner er emnet for Kim Furdals afhandling. Mens der i Kongeriget blev sondret skarpt mellem land og købstad, fandtes der i Sønderjylland tillige en mellemkategori: flækkerne, dvs. byer, der drev handel og håndværk og havde egen øvrighed. Men flækkerne ejede ikke købstadsprivilegier, og i kulturel henseende havde de mere til fælles med landet end med købstæderne. Flækkernes indbyggere var, kort sagt, mere bondske end købstædernes. Flækkernes kommunale forhold blev reguleret i den preussiske købstadslov fra 1869, og ved Genforeningen blev de fastholdt som noget særligt; de blev hverken gjort til sognekommuner eller til købstadskommuner. I stedet blev det overladt de sønderjyske flækker – Christiansfeld, Nordborg, Augustenborg, Løgumkloster og Højer – selv at handle sig til rette med de omgivende amtskommuner. Kim Furdal beskriver, hvorledes de to førstnævnte forblev i amtskommunerne, mens de tre sidstnævnte lod sig udskille af fællesskabet. Pudsigt er historien om Augustenborg, der ville være købstad, men som alligevel til sidst – i 1966 – endte som landkommune.

I »Sociale forsikringer i Sønderjylland« gennemgår Annette Østergaard Schultz en stribe forskellige forsikringsordninger. Hun behandler sygekasserne, hvor den tyske ordning var tvungen, den danske frivillig, og hvor den danske ordning hurtigt blev indført i Sønderjylland. Hun redegør for ulykkesforsikringen, hvor det tyske *Unfall folgt Betrieb*-princip kom til at præge dansk ret. Hun gennemgår krigsinvalidforsørgelsen, hvor de tyske regler ligeledes indvirkede på de danske regler. Hun undersøger den civile invalidforsikring, hvor eksistensen af tysk invalidforsikring i Sønderjylland blev direkte medvirkende årsag til dansk lovgivning på området i 1921. Og endelig beskriver hun privatfunk-

tionærernes forsikringsordning. Denne var på mange måder speciel. Ikke alene betød ordningen, at en dansk institution indkrævede bidrag til og udbetalte renter fra en tysk forsikringsinstitution, den betød sågar at indbetalingerne fortsatte trods krig og trods besættelse. Udbetalingerne lå det derimod tungere med. Først efter en gensidighedsoverenskomst i 1954 kunne rentenyderne oppebære deres pensioner. Og da var der gået 9½ år siden sidste udbetaling.

Resultaterne af en syvende punktundersøgelse ved Erik Nørr, om kirke- og skoleforhold, forventes publiceret som et selvstændigt bind 2 af *Harmonisering eller særordning*.

Forfatterne af *Harmonisering eller særordning* er alle højt kvalificerede forskere, der skriver lærd. Der lefles ikke for læseren; og at to af afhandlingerne er helt oppe i bogstørrelse, med henholdsvis 166 og 171 sider og noter i hundredvis, er i sig selv med til at befæste indtrykket af en bog for feinschmeckere udi det sønderjyske. For de fleste andre vil det række med at læse Hans Schultz Hansens introducerende oversigt i bogen. Oversigten er på 39 sider – og en i enhver henseende glimrende indføring i spørgsmålet om Sønderjyllands administrative genforening med Danmark.

Henrik Stevnsborg

Henrik Bredmose Simonsen: Motorvejene i Vendsyssel. Det sorte får i dansk vejpolitik, Aalborg Universitetsforlag, 2002, 141 s., 160 kr.

De, der måtte mene, at vejhistorie er et kedeligt emne, bør læse denne beskedent udseende bog. Efterkrigstidens motorvejsanlæg har for en del trafikpolitikere været set ikke blot som en løsning på det store trafikpres på hovedfærdselsårene, men også som et middel til at skabe regional udvikling. Det har også været tilfældet i Vendsyssel.

Henrik Bredmose Simonsen er museumsinspektør ved Vendsyssels Historiske Museum i Hjørring. Han har derfor oplevet 1990'ernes intense debat om de to vendsysselske motorveje fra Nørresundby til henholdsvis Frederikshavn og Hirtshals via Hjørring som særligt nærværende. Det har givet ham mod på et både spændende og dybtborende studie i den politiske beslutningsproces bag anlægget af »Risgaard og Knudsen«, som folkeviddet hurtigt døbte motorvejene. Henrik Bredmose Simonsen nævner i sin indledning, at bogen motiveres af en undren over, hvordan de vendsysselske veje i den grad kun om diskutererede, men også latterliggjorte i pressen.

Forfatteren formulerer fire ledende spørgsmål, der besvares i bogens fire hovedafsnit.

Hvorfor kom de vendsysselske veje overhovedet på den politiske dagsorden? De indgik nemlig slet ikke i den oprindelige plan for Det store H – det motorvejsnet, der var udkastet i 1961-62, og som man fejrede afslutningen af i 1994. Spørgsmål to følger op og spørger, hvorfor man netop valgte den dyreste vejsløsning i Vendsyssel. De næste spørgsmål sætter ind efter vedtagelsen af anlægsloven. Hvad betød balladen om beslutningsprocessen for vejbyggeriet og for Vendsyssel? Og endelig: Hvordan kunne projektet blive genstand for en årti lang politisk ballade?

Henrik Bredmose Simonsen kan bekræfte det, som også er blevet en del af myten om de to motorveje, nemlig at de blev vedtaget som led i det politiske spil omkring Storebæltsforbindelsen. Men processen var mere kompliceret, end de forenkende myter giver indtryk af. Bredmose Simonsen undlader i sin udredning af trådene at udbyde det, som vel oprindeligt skabte »Den Jyske Mafia«, et uformelt samarbejde over partiskellene mellem en række jyske folketingsmænd som Jens Risgaard Knudsen, J.K. Hansen, Knud Østergaard, Kaj Ikast, Svend Heislerberg m.fl. til forsvar for de nordjyske interesser: I 1975 vedtog Folketinget at beskære planen for »Det store H« til »Det lille h«. I kølvandet på energikrisen blev prognoserne for fremtidens biludvikling nedjusteret. Man forventede et betydeligt fald i biltallets vækstrate og besluttede, at den østjyske længdemotorvej nu kun skulle føres fra Padborg til Århus og ikke som planlagt til Aalborg. Nordjyderne måtte nøjes med en 2-sporet »gedesti« af en motortrafikvej, og det var de – al ressource- og energidebat til trods – ikke ganske tilfredse med. I 1978 blev det vedtaget at indstille de arbejder på Storebæltsforbindelsen, som var indledt i 1973 med dannelsen af Statsbroen Store Bælt (SSB). Socialdemokratiet og Venstre indgik netop i 1978 et usædvanligt regeringssamarbejde, og en indstilling af arbejdet med Storebæltsforbindelsen i mindst 5-6 år var Venstres pris for deltagelse.

Der skulle da også, efter forfatterens mening, et svensk lobbyarbejde til indirekte at skubbe gang i overvejelserne om en ny anlægslov for en Storebæltsforbindelse. Ovenpå den anden oliekrise i 1979 oprettede en gruppe ledende europæiske erhvervsfolk European Round Table of Industrialists, der diskuterede, hvordan Europa kunne indhente USA's og Japans forspring. De fokuserede meget på transportsektoren, og skandinaviske industrifolk fik, med Volvos indflydelsesrige direktør Pehr Gyllenhammar som frontfigur, i rapporten *Missing Links* sat forbindelsen mellem Skandinavien og Tyskland op på linje med Kanaltunnelen og et europæisk jernbanenet for højhastighedstog. Hertil hørte faste forbindelser over Øresund og Femer Bælt, mens Storebælt ikke nævntes. Forslaget var velgen-nearbejdet og foreslog privat finansiering. Da

forslaget fandt stor tilslutning i den svenske Riksdag, fik det også en del støtter i det danske Folketing. Danske trafikpolitikere så med bekymring stadig mere svensk transittrafik forsvinde uden om Danmark via de store direkte færgeruter til Kontinentet.

I 1985 foretog Venstre, der nu var regeringsparti igen, en kovending i Storebæltsspørgsmålet, der gjorde det muligt at slutte op bag de andre regeringspartiers mere positive holdning til forbindelsen. Man var indstillet på at hjælpe svenskerne, men ville ikke have en forbindelse over Øresund og en Femer Bæltforbindelse, uden at der blev gjort noget for at binde landet sammen i øst-vestlig retning. Storebælt havde altid i de trafikpolitiske betænkninger haft 1. prioritet i forhold til Øresund. Det gjaldt således i Det trafikøkonomiske Udvalgs plan fra 1961 for de samlede trafikinvesteringer frem til 1980. Femer Bæltforbindelsen havde til gengæld været en fremtidsvision, som ikke var blevet genstand for hverken prognoser eller betænkninger.

Indenfor regeringen Schlüter var Venstre noget i splid med sig selv i Storebæltsspørgsmålet. En del af partiets folketingsmedlemmer stod hårdt på sparelinjen, og de skulle omvendtes. Bredmose Simonsen citerer Venstres daværende formand Henning Christophersen for, at denne i 1985 fik Poul Schlüters accept af en aktieselskabsorganisering af anlægget, og at han dermed kunne overvinde bromodstanderne i sit eget parti, hvilket gav udslaget ved vedtagelsen i 1986. Endnu mere hjalp det på Venstres velvilje, at der var tilslutning til brugerbetaling, så broanlægget på langt sigt kunne betale sig selv. Og samtidig enedes også Socialdemokratiet i 1984 om at gå ind for forbindelsen. Det var dog med en vestlig lavbro og jernbanetunnel mellem Sprogø og Knudshoved.

Det trak nu i 1985 op til, at Storebæltsforbindelsen kunne vedtages efter mere end tre årtiers debatter, kommissionsbetænkninger og rapporter. Dette stemningsskifte skulle på mange måder blive et løftejern for at fremme nordjyske udviklingstanker. Nordjyske folketingsmedlemmer støttede nok forbindelsen, men de fremførte med støtte fra en rapport fra Miljøstyrelsen påstanden om, at den ville forfordele Nordjylland. Nordjyderne måtte have nem adgang til Storebæltsforbindelsen, når nu flere færgeruter forsvandt. Dette synspunkt havde til ind i 1990'erne bred støtte i Folketinget. Allerede i 1985 formulerede såvel nordjyske amts- og kommunalpolitikere som folketingsmænd et krav om en motorvej til Frederikshavn. Og socialdemokraten, »rigstaktikeren« Jens Risgaard Knudsen gjorde med hele sin pondus de vendsysselske motorveje til sin mærkesag. Socialdemokratiets formand Svend Auken sluttede op om ideen om at skabe en regional balance i landsplanlægningen, og ville dertil nødtigt komme på tværs af den

drevne taktiker. Auken udvirkede derfor folke­tingsgruppens støtte til de ønskede vejforbindel­ser og lagde sig i brechen for en kompensation til Nordjylland. De nordjyske folketingsmænd fik derfor i Storebæltsaftalen af 12. juni 1986 lovning på en motorvej fra Århus til Aalborg og et mere uspecificeret løfte om vejudbygning i Vendsyssel. Henrik Bredmose Simonsens pointe i den detaljerede udredning af beslutningspro­cessen er, at der var en bred tilslutning til at give Nordjylland inklusive Vendsyssel indrøm­melser i 1986. Det foregik ikke kun som lyssky studehandler over veldækkede frokostborde. Rævekagerne blev nærmere bagt i de følgende år. I 1980'erne accepteredes det bredt, at man skulle søge at skabe balance i udviklingen i Danmark og give Vendsyssel kompensation.

Motorvejen op til Aalborg var for så vidt en genoptagelse af den oprindelige plan for Det store H. Spørgsmålet, der derfor må optage Henrik Bredmose Simonsen, er, hvordan valget faldt på den dyreste vejløsning i Vendsyssel. Storebælts­aftalen lagde faktisk op til, at Vejdirektoratet skulle diktere udformningen af det nye vejnet i Vendsyssel. Vejdirektoratet blev dog kun part i et teknikerudvalg med fire repræsentanter, me­dens man fra lokalt hold stillede med to amtsre­præsentanter, to repræsentanter fra Aalborg Kommune og en fra hver af de 8 kommuner.

Hovedspørgsmålene var valgene mellem en Y-løsning og en V-løsning og mellem en motortrafikvej eller en motorvejsløsning. Y-løsningen var en »højklasset« vej nordpå, der omkring Brønder­lev delte sig i grene mod Hjørring og Hirtshals og mod Frederikshavn. V-løsningen udgrene­de vejene lige nord for Nørresundby. Vejdirektoratet udarbejdede for teknikerkomitéen en rapport, der foreslog V-modellen. Det gav flere kilometer vej at anlægge, men der skulle på krav fra Mil­jøministeriet vises hensyn til det centrale Vend­syssels landskabsværdier. Rapporten tog ikke stilling til, om valget skulle falde på motorveje el­ler såkaldte motortrafikveje, dvs. rene bilveje, der kunne have krydsninger i niveau. Det lå dog klart, at det var urealistisk at udbygge eksiste­rende veje. Reelt pegede Vejdirektoratet dog på motortrafikvejsløsningen som den bedste. Trafiktællingerne viste ikke noget udpræget behov for en motorvejsløsning. Man holdt sig til den særlige term »højklasset vej«. På den anden side lod man siden Trafikministeriet diktere løsnin­gen, og herfra lød beskeden på to motorveje. Ud­slaget for motorvejen var ifølge Bredmose Si­monsens Trafikudvalgets besøg i Vendsyssel i 1988 samt et møde mellem trafikminister Knud Østergaard og Nordjyllands Amtsråd i 1990. Her fik man bragt motorvejene »på plads«. Regerin­gen »spiste« motorvejene mod, at man i anlægslo­ven udskød færdiggørelsen til 2000.

Trafikminister Frode Nør Christensen frem­satte i december 1987 et anlægslovsforslag for de

to vejstrækninger (i V-form), og allerede heri­hed det i bemærkningerne, at Nordjyllands Amt og de vendsysselske kommuner havde anbefalet en motorvejsløsning. Ved vedtagelsen af projek­teringsloven for anlæggene var kun SF og Frem­skridtspartiet imod vejanlæggene. Henrik Bred­mose Simonsen kan med sin analyse frasige Vej­direktoratet det ansvar for motorvejsløsningen, som bl.a. Sonja Mikkelsen ville give det. Ansva­ret lå i forhandlingerne mellem Nordjyllands Amtsråd og flere trafikministre som Knud Øs­tergård og Frode Nør Christensen.

Det usædvanlige ved projektet var vel ikke kri­tikken. For kritik vil der næsten altid være af store anlægsprojekter. Efter at den endelige anlægslov var vedtaget i 1990, gik i 1991 flere poli­tikere, der havde stemt for anlægsloven, nu i gang med at forlange projektet revideret eller omvurderet. De gamle modstandere, SF'erne Jes Lunde og Tommy Dinesen, førte kritikken an i Folketinget og såede tvivl om de trafikale behov for motorveje i Vendsyssel. Kritikken tog fart og påvirkede især Socialdemokratiet. Den socialde­mokratiske trafikminister Helge Mortensen øn­skede således i 1993 at omvurdere sagen, men projektet er dog kommet igennem. I en rede­gørelse for trafikpolitikken frem til 2005, der var den nye regering Nyrup Rasmussens bud på en fremtidig trafikpolitik, nævntes muligheden for et revurdere projektet. Flere socialdemokrater, først og fremmest trafikordføreren, den senere trafikminister Sonja Mikkelsen, betvivlede nyt­ten af motorvejene og så gerne projektet reduce­ret til motortrafikveje, hvorefter der kunne inve­stere mere i jernbaner i Vendsyssel. Risgaard Knudsen-fløjen derimod holdt stædigt fast i pro­jektet. Pressen begyndte også for alvor at stille kritiske spørgsmål. Og lokalt fandt man, at høringsprocessen blev kørt for hurtigt igennem. Den første anlagte strækning blev stykket øst om Hjørring, og her viste det sig efter åbningen i 1998, at der kun kørte 3-4000 biler om dagen. Det gav anledning til myten om de biltomme mo­torveje i Vendsyssel. De vendsysselske politikere ville ikke høre kritikken og forsvarede vejen med næb og klør. Tilhængerne fik afværget en revisi­on af projektet ved at holde på den ubrydelige Storebæltsaftale, men de satte prestige til og skadede måske Vendsyssels sag.

Henrik Bredmose Simonsen mener, at der har været usædvanligt mange skjulte dagsordener ved netop dette motorvejsprojekt. Faktum er jo i det mindste, at det blev politikerne og ikke den vejfaglige ekspertise, der kom til at bestemme valget af motorvejsløsningen. V-formen var der i det mindste enighed om. Forfatteren ser motor­vejsvalget som en konsekvens af Schlüter-rege­ringens trafikpolitiske linje, hvor milliardinve­steringer kunne blive sneget igennem af lokal­politiske interesser. Det var også sket med Kol­ding-Esbjerg-motorvejen. En effekt af den me-

gen debat turde vel være, at den offentlige opinion nu ser med betydelig mere skepsis på den trafikpolitiske beslutningstagning, end den gjorde for 10-15 år siden. I øvrigt tvivler jeg lidt på forfatterens udsagn om, at Schlüter-regeringen i særlig grad fulgte en motorvej til motorvej-politik. Udover Vendsyssel blev Kolding-Esbjerg føjet til Det store H, men der blev også arbejdet efter de tidlige 60'eres store H-model. Schlüter-perioden betød et brud med halvfjerserpessimismen, men meget af det, der blev besluttet var gamle planer. Det gjaldt også Storebæltsforbindelsen. Og Socialdemokratiet var også med til at beslutte disse projekter. Når regeringen Nyrup Rasmussen i den omtale 2005-plan kun havde beskedne planer for vejnettet skyldtes det i høj grad, at Det store H var fuldført.

I det afsluttende kapitel har Bredmose Simonsen nogle måske mere problematiske overvejelser om målsætningen i den danske landsplanlægning, hvor han hæfter sig ved, at det i landsplanredegørelsen *Danmark på vej mod år 2018*, blev besluttet at satse ensidigt på Øresundsregionen. Det skulle da have drejet opmærksomheden bort fra tanker om at fremme Vendsyssels og andre marginaliserede områders udvikling. I 1981 havde Nordisk Råd haft tanker om at grænseregionalt samarbejde i Kattegat-Skagerrak-Området. Men faktum er vel, at Kattegatregionen næppe lader sig samle som en udviklingsregion og som en helhed. Dertil er afstandene og ulighederne for store.

Samtidig havde politikere, lokale som dem i Folketinget, argumenteret ud fra en forhåndsantagelse af, at motorvejene fremmer erhvervsudviklingen i en region. Det er nok tvivlsomt, hvad veje formår i den henseende, med mindre en række andre vækstfaktorer er positive. Der blev aldrig foretaget analyser af motorvejenes forventede udviklingseffekt, endside af det lokale økonomiske behov for vejene. Henrik Bredmose Simonsen vil her hævde, at der først i 1990'erne skete en omprioritering i den danske planpolitik fra et decentralt til et centralistisk perspektiv, der ingen forståelse havde for vendsysselske behov. Der havde i 1980'erne været tanker om Vendsyssel som led i et Nordic Link, en trafikforbindelse fra Norge og Sverige sydpå, og om et grænseregionsområde omkring Kattegat, og denne mulighed blev ikke genstand for nærmere analyser. I denne sag gik tilhængerne for ofte uden om det tekniske rationale og overlod beslutningsprocessen til spillet bag kulisserne. Motorvejene var pr. definition et gode. Politikerne bag motorvejene stod ved projektet, da det blev angrebet, men det blev, som forfatteren siger, et tvægget sværd. De fik deres motorveje, men gavnede ikke vejenes og Vendsyssels gode ry og rygte, fordi de havde for få saglige argumenter og for mange skjulte dagsordener.

Denne relativt lille bog giver således rigeligt

stof til en debat om aktuelle politiske beslutningsprocesser. For der er jo også tale om meget nær samtidshistorie. Bredmose Simonsen røber ikke tydeligt, hvor han selv står, og det kendetegner jo den gode historiker, at han kan lægge en sag tydeligt og klart frem, og overlade læseren at tage sin egen stilling. Man fornemmer dog en udtalt ærgrelse over, at den egnsudvikling, som motorvejen tænkedes som en del af, ikke blev håndteret på bedre vis. Kritikken af de skjulte dagsordener i beslutningsprocessen er også tydelig. I øvrigt er studiet i nogen grad inspireret af trafikforskeren, professor Bent Flyvbjerg, der også har fungeret som vejleder for Henrik Bredmose Simonsen. Flyvbjerg har i disputatsen *Magt og rationalitet* fra 1991 analyseret et byplanlægningsforløb i Aalborg på tæt hold og med tæt reference til især Michel Foucaults begreber om magt og rationalitet. Der er ingen eksplicit teoridebat i denne bog, men inspirationen fra Flyvbjerg er tydelig. Bredmose Simonsen har i alle tilfælde lært pointen, at eksperternes rationalitet ofte kommer til kort over for magtens virtuoser. Dog med det forbehold, at magten her langt fra forekom virtuos og ikke forstod at legitimere sine handlinger i offentligheden. Bogen er absolut en anbefaling værd.

Steffen Elmer Jørgensen

Hans Schultz Hansen: Dansk jord på danske hænder. Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 84. Aabenraa 2002. 226 s., 148 kr. for medlemmer, for ikke medlemmer 228 kr.

I januar 2002 kunne den sønderjyske forening Landeværnet fejre sit 75-års jubilæum. I den anledning udgav Historisk Samfund for Sønderjylland bogen *Dansk jord på danske hænder*. Den er forfattet af landsarkivar Hans Schultz Hansen, som med sit store kendskab til de politiske og landbrugsmæssige forhold i landsdelen må siges at være velvalgt til opgaven. Bogen indledes med »Jordkampen i den tyske tid 1891-1920«, som optakt til det første Landeværn, som blev dannet i 1913. Kampen om jorden startede i 1890'erne, mens de sønderjyske, dansksindede gårdejere – der ejede 60% af jorden – endnu stod stærkt i landsdelens danske bevægelse. Der var tale om et udpræget landbosamfund, fire ud af fem boede på landet og over halvdelen var beskæftiget ved landbruget. I 1883 var 78% af gårdejerne dansksindede, 5% såkaldt »blakket«, og 17% tysksindede. Stærkest stod danskheden

blandt gårdejerne i den nordvestligste del af Sønderjylland og i de tidligere kongerigske enklaver i Vestsvig samt på Als og i Sundeved. Svagest i den »*truede firkant*« – Løgumkloster flække og landsogn, Abild og Tønder landsogn.

Frem til 1912 iværksattes fra tysk side en række foranstaltninger til opkøb af ejendomme med henblik på at fremme tysk bosættelse, begyndende i 1891 med oprettelsen af Bosættelsesforeningen for det vestlige Slesvig. Fra 1896 opkøbte den tyske stat 36 store gårde, der omdannedes til domænegårde med tyske forpagtere. En tredje model var oprettelse af rentegårde med det formål at udstykke store gårde til mindre brug. Omk. 1909-10 forstærkedes udstykningsplanerne ved at Schleswig-Holsteinische gemeinnützige Siedlungsgenossenschaft udstrakte sit virke til landsdelen samt fra 1910 med Gemeinnützige Kleinsiedlungsgenossenschaft, som gik ud på at oprette helt små landejendomme med meget lidt jord. Udviklingen havde først i 1900-tallet ført til en klar fremme af tysk ejendomsbesiddelse og mærkbar tilbagegang for ejendomme på danske hænder.

Fra dansk side blev de tyske ejendomsopkøb imødegået ved oprettelse af Foreningen af 5. oktober 1898, hvorigennem der kunne ydes lån til dansksindede landmænd. I 1909 fulgte Nord-slesvigske Kreditforening og endelig stiftedes i 1913 det første Landeværn, som virkede til 1919. Fundamentet var her de lokale Sogneværn, der i løbet af et halvt år blev oprettet i 96 sogne med i alt 6713 medlemmer.

Efter Genforeningen overtog den danske stat al preussisk statsejendom, herunder også rentegårdene. Men i tillid til at jordkampen var overstået, gav den danske stat dog afkald på disse rettigheder, hvorefter gårdene blev fri ejendom. Samtidig sluttede »det første Landeværn« sin virksomhed.

Frem til 1927 foregik der imidlertid nye »forpostfægtninger« på det jordpolitiske område idet det tyske mindretal ikke anerkendte den nye grænsedragning, men tværtimod krævede en revision. Medvirkende til oprapningen var bl.a. landbrugskrisen, hvorunder krisebevægelsen Bondens Selvstyre blev oprettet. Hertil kom fra hjemmetysk side oprettelsen af Kreditanstalt Vogelgesang, baseret på tyske statsmidler, som via Holland og Amerika hemmeligt blev kanaliseret til mindretallet, som lån til tysksindede bønder. Til lånene var knyttet nationale betingelser, bl.a. nedtagning af flagstænger, så der ikke kunne flages med Dannebrog, flytning af børn fra dansk til tysk skole, kreditforeningens forkøbsret så ejendommen fremover forblev på tyske hænder, samt at lånene fortrinsvis blev givet i »*den truede firkant*«.

Efter et grundigt forarbejde blev Landeværnet genstiftet i januar 1927 på Folkehjemmet i Aabenraa med Hans Andersen, Kongsbjerg som

formand. Landeværnet etablerede sit kontor i Tinglev midt i brændpunktet af det nationalt truede område.

Første store opgave var at indsamle den kapital, hvorpå man skulle basere sin udlånsvirksomhed til støtte for »*dansk jord på danske hænder*«, hvilket skete ved tegning af en medlemsandel. Tegningen foregik ikke kun lokalt i landsdelen, men i stor udstrækning også uden for området. Indsamlingen blev bl.a. støttet i hovedstaden af de store dagblade, adskillige foreninger og institutioner ligesom Det Danske Spejderkorps gik i spidsen for en landsindsamling. På kort tid rejstes 2½ mill. kroner.

I de første år drejede jordkampen sig om det tyske mindretals forsøg på at skabe forudsætninger for flytning af grænsen mod syd og fra dansk side at afværge en sådan grænseflytning. Det første år ydede Landeværnets 390 lån til i alt 1,1 mill. kr., de fleste i »*den truede firkant*« – Tønder og Aabenraa Amt, noget mindre i Haderslev Amt og færrest i Sønderborg Amt.

Landeværnet opkøbte i flere tilfælde selv ejendomme med henblik på hurtigt videresalg, ligesom man reserverede store beløb – henlagt i en jordfond – til opkøb af jord til udstykning på linje med Statens Jordlovsudvalg.

Den store udlånsvirksomhed de første år blev dog hurtigt reduceret i takt med kriseårenes mange akkorder og tvangsauktioner på ejendomme. De medførte tab – i 1930-34 på 1,8 mill. kr. – udmagrede landevæsenets egenkapital og de samlede aktiver gik tilbage.

Mens truslerne var hårdest og nazismen ulmede, dannedes Det unge Grænseværn (1933) og den nye krisebevægelse Landbrugernes Sammenslutning (LS) som en reaktion på de mange tvangsauktioner. Efter fornyet indsamling og landbrugets økonomiske stabilisering sidst i 1930'erne kom Landeværnet igen på banen. Under 2. Verdenskrig holdt Landeværnet lav profil og måtte virke i det stille og defensive. Der var ingen grund til at give besættelsesmagten indblik i foreningens virke, og da der tilmed var gode forhold for landbruget, betød det at Landeværnet kunne konsolidere sig i disse år.

Med det tyske nederlag i 1945 var Landeværnets reelle modstander i realiteten sat ud af spillet. Kreditanstalt Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft blev likvideret, kapitalen og gårdene inddraget i henhold til lov om konfiskation af tysk og japansk ejendom, ligesom andre gårde og arealer overgik til staten.

I kapitlet om »Landeværnet, jordkampen og det moderne landbrug 1945-1963« beskriver forfatteren forholdene i foreningens »tredje fase«, på et tidspunkt hvor de nationalpolitiske forudsætninger i realiteten var faldet bort. Målsætningen betød nu en yderligere reduktion af indflydelse fra de tysksindede landmænds side. Med fortiden i minde, afblæstes jordkampen derfor

ikke lige straks; foreningen var – fremhæver forfatteren – længe om at tilpasse sig den nationale afspænding som fulgte i 1950'erne: »*Det skete i hvert fald ikke så længe Hans Andersen sad ved roret som formand, og det gjorde han indtil 1963. Bekymringen for grænsen var for ham og hans generation nærmest blevet til et instinkt*«. Trods formandsskift – med Jens Reflund Poulsen ved roret de næste ti år – indtog foreningen stadig en kritisk holdning til det tyske mindretal, alt i mens man ventede på Danmarks optagelse i EF.

Efter tilslutningen fulgte en energisk kamp imod udenlandske statsborgeres jordopkøb i landsdelen. I 1980'erne var »truslen« rettet mod de hollandske jordbrugere, som i stigende tal etablerede sig som kvægbrugere og »*mælk-bønder*«. Men efter den nationale afspænding gav kampen om jorden mellem de fastboende og de forskellige mindretal ikke længere mening. Landeværnet var – på linje med de nationale foreninger som Sprogforeningen og Sønderjysk Skoleforening – i sit oprindelige virke overflødiggjort. I stedet for kunne man nu begrunde sin eksistensberettigelse ved at yde økonomisk støtte til det folkelige og kulturelle arbejde i landsdelen.

Hans Schultz Hansen har med sin bog leveret en gedigen fremstilling af Landeværnets historiske udvikling, og grundigt redegjort for foreningens mange involverede personer og personligheder samt givet en fyldestgørende redegørelse for den organisatoriske ledelse, kapital, lånevirk-somhed mv. En stor del af stoffet er samlet i overskuelige grafer, ligesom der i bogen bringes en række kort og billeder af personer, landbrugsejendomme og andet relevant kildemateriale. Bogen er forsynet med noteapparat, fortegnelse over Landeværnets bestyrelse, dens udlånsvirk-somhed samt et nyttigt navne- og stedregister. Derimod må man selv udlede den henviste litteratur af noteapparatet – det er møjsommeligt.

Sammenlignet et traditionelt jubilæumsskrift må man sige, at Landeværnet med Hans Schultz Hansens solide arbejde har fået et so-bert og velskrevet værk. Det kan endvidere ses som en væsentlig brik i forskningen i landsdelens landbrug, den nationale kamp og dens omskiftelige historie.

Gunnar Solvang

Morten Andersen: 25 års byfornyelse i Kolding. Fra Konsul Graus Gade til Sydvestkvarteret Kolding Kommunes tekniske Forvaltning, Kolding, 2002, 79 s., Gratis.

Kolding Kommune har ønsket at markere en betydning og aktiv byfornyelse gennem udsendelse af en gratis bog, primært henvendt til de borgere,

re, som har oplevet processen og som kan glæde sig over den i hverdagen. Denne aktivitet, som har omfattet i alt 1.613 boliger og som i bevillinger har kostet 574,7 mill. kr, er anerkendt fra mange sider, hvilket har affødt flere hæderspriser. Til at fortælle borgerne om bedriften har man engageret en ung historiker fra Odense (Syddansk Universitet), som har skrevet bogen i tæt samarbejde med kommunens tekniske forvaltning og Kolding Stadsarkiv samt en række af fornyelsesprocessens nøglepersoner.

Det er sikkert en frugtbar ide, at lade en ikke-tekniker skrive en beretning om et så teknisk betonet emne, når bogens målgruppe er borgere og ikke teknikere, og bogen ligner heller ikke en mere traditionel teknisk rapport om 25 års byfornyelse.

Bogen indledes forbilledligt med et tydeligt oversigtskort med alle periodens 24 byfornyelsesområder markeret ved farvemarkeringer og numre. Desværre bruges disse numre ikke i den nærmere beskrivelse i den følgende tekst. Og til trods for at kortet i og for sig er tydeligt, er det kun et fåtal af stednavnene i teksten, der kan genfindes på kortet, især i bymidten. Måske antager man, at en koldingenser vel kender alle stednavnene – men dels kan man betvivle det, og dels kender en »udenbys« som undertegnede (der også kunne være en tilflyttet) ikke alle disse navne. Det virker ironisk at overskriftens Konsul Graus Gade ikke kan findes på noget kort i bogen.

Beskrivelsen indledes med den byomdannelse, der har fundet sted i de 30-40 år forud for 1977. Det er ikke så lidt – med gadegennembrud, fjernelse af hele karreer med mere. Ganske vist vises et smukt kort over bymidten fra »før«, nemlig fra 1891, men det er ikke let at læse og hjælper ikke til forståelse af 1940'ernes, 50'ernes og 60'ernes begivenheder. Ej heller et gnidret kort over hovedvejens forlægning. Tilsvarende kunne læseren godt tænke sig kort over de omtalte projekter. Kun Konsul Graus Gade-projektet har fået en kortserie »før-under-efter«.

Bogen er forsynet med en hel del fine farvefotos, der burde belyse teksten og i sig selv burde fortælle en historie, f.eks. formidlet ved billedteksten. Læseren ville f.eks. gerne se et par billeder fra Låsbygade, den lange gamle indfartsgade fra nordvest. Men man får et par bygninger før og efter, et luftfoto og et rids af gaden frem til og med Koldinghus Slotsgård. Nydeligt og dekorativt og velegnet til at indtegne fotovinkler på, men ikke anvendt således. Som med planerne er Konsul Graus Gade-fornyelsen beskrevet også med fotos før-under-efter – hvor man desværre også ser, hvad der gået tabt. Man bliver endda lidt betænkelig ved beskrivelsen, der fortæller, at »*bebyggelsen skulle holdes i den oprindelige stil*«. Man ser »før« en stribe huse i 1-1½-2-2½ etager – og »efter« et massivt 3½-etages byggeri. Det kan dog være at virkeligheden er bedre end billedet.

Byfornyelsen i Kolding i de 25 år har som nævnt omfattet 24 projekter – det er imponerende, idet det betyder, at der må have været ret mange projekter i gang samtidig. Der har ikke blot været tale om nedrivninger og nybyggeri, men også om forbedring af eksisterende bygninger og om enestående forsøg med økologisk byfornyelse, der drejer sig om at omsætte en større karres biologiske affald til så rent vand, at det kan få lov til at sive ned til grundvandet, samt at gøre karreen delvist selvforsynende med elektricitet ved udstrakt installation af solceller. Dertil et pionerprojekt med »kvarterløft« af et forholdsvis nyt, større område af byen, hvor man vil komme byfornyelsesbehovet i forkøbet ved at binde området sammen med stier, grønne friområder mm.

Man leder næsten forgæves efter omtale af den kulturhistoriske side af byfornyelsen – kun nævnes, at de fredede bygninger (der er i alt syv fredede bygninger i bymidten) ikke er indgået i byfornyelsen. Ej heller finder man henvisninger til det kommuneatlas, der må være udarbejdet midt i de beskrevne 25 år, idet det udkom i 1991. Ligeledes har der tilsyneladende heller ikke været medvirken af f.eks. museumsfolk, bygningsfredere, kulturmiljøinteresserede eller lignende. En anelse af problemer nævnes dog på s. 66-67, idet der på syv linier omtales nogle borgerprotester i forbindelse med byggeri i bymidten.

Det er en god ide at perspektivere et i grunden tørt stof ved at binde det sammen med nogle længere historiske linier. Men uanset at sådanne perspektiveringer bør være ganske korte, må de være troværdige. Allerede i bogens indledning, hvor begreber som sanering og byfornyelse præsenteres, går det galt: »Sanering og byfornyelse har ikke kun fundet sted de seneste 25 år, men siden byerne opstod«. Opmærksomhed om dårlige boliger har næppe været til stede før for omkring 150 år siden, og da primært i form af at behjertede mennesker lod opføre mønsterbydele, som Lægeforeningens Boliger i København. I den liberalistiske periode, hvor enhver var sin egen lykkes smed, var boligen den enkeltes sag – ikke det offentlige. Dog blev der her og der gennemført vejgennembrud o.l., der førte en vis sanering med sig, som f.eks. Vognmagergade-Bremerholm i København. Så sent som i 1939 fremkom den første lov om sanering, der indebar offentlig støtte til sanering. Efter denne lov blev totalsaneringen af Borgergade-Adelgade i København gennemført, dog forsinket af besættel-

sen. Kun få saneringer blev gennemført efter denne lov (og efterfølgere) i de følgende årtier, og da primært som afgrænsede totalsaneringer, og oftest i de største byer. 1960'ernes totalsaneringer på Nørrebro var med til at formulere det afløsende begreb byfornyelse, der dukkede op omkring 1970 – KAB afholdt en stor konkurrence om byfornyelse i 1970. Herefter bredte byfornyelserne sig over hele landet, og nu kan selv landsbyer komme i betragtning – således som det også beskrives i bogen. Heri indtager Kolding sin karakteristiske rolle – og det kunne have været godt at få fremstillet som optakt. Man kan tilføje, at samfundets stigende velstand sikkert har været en medvirkende faktor ved dette forløb.

Et andet eksempel er en indledningsfanfare som: »Siden jernbanen kom til byen i 1866 har trafikken haft stor betydning for Koldings udvikling«. For det første har Kolding gennem århundrederne været købstad for et solidt opland, hvorfra bønder da må være kommet til Kolding på vogne med heste foran, som har fyldt op i gaderne og gårdene. For det andet førte i alt syv baner til Kolding frem til omk. 1920, inden bilerne tog over og fyldte op i bymidten.

Ret uheldig er en ultrakort beskrivelse af selve Kolding: »Hvornår Kolding opstod er uvist, men det var før 1200-tallet. Det mest synlige vidnesbyrd på byens lange historie er Koldinghus, der tårner sig højt over byens tage. Som en meget vigtig dimension i byfornyelsen blev Koldinghus færdigrestaureret i 1989. Slottet, der er opført i 1200-tallet, står nu igen og vidner om gode tider for byen«. Det er afgjort en lykke for Kolding at Koldinghus nu er restaureret, men byen er en af de mange bydannelser fra vikingetiden, der ganske som Vejle, Horsens, Århus, Randers osv., formidlede varer mellem oplandets bønder og fjernere egne. Det første slot stammer formentlig fra 1200-tallet, hvor det blev opført som grænsefæstning. Af dette er intet bevaret, mens de ældste bevarede dele er fra midten af 1400-tallet. Slottet har selvsagt betydet en del for Koldings handel, men byen blev købstad i egen ret, og ikke en by som følge af slottet (som f.eks. Hille-rød).

Men hovedsagen er dog, at bogen giver god besked om de 25 års byfornyelse. Anmelderen ser frem til inden længe at se nærmere på byen – og er spændt på at genfinde alle byfornyelserne med bogen som guide.

Jens Johansen